OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET VE EKONOMİ 2

Mehmet Genç

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1892
KÜLTÜR SERİSİ: 1039

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-421-8

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Ötüken

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Mehmet Genç: 4 Mayıs 1934'te Artvin'in Arhavi ilçesinde dünyaya geldi. 1953'te Haydarpaşa Lisesi'ni, 1958'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye ve İktisat Bölümü'nü bitirdi. Kısa bir süre Ankara Valiliği'nde maiyet memurluğu ve Şereflikoçhisar'da kaymakam vekilliği gibi memuriyetleri deruhte etti. 1960'ta girdiği İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde 1965'e kadar asistan olarak, o yıldan 1982 yılına kadarsa uzman olarak çalıştı. 1983 yılında Marmara Üniversitesinde İktisat Tarihi ve Tarih Metodolojisi dersleri vermeye başladı. 1985-1988 yılları arasında TRT'de danışman olarak görev aldı. 1985-2020 yılları arasında İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilgi Üniversitesi, Şehir Üniversitesi ve Marmara Üniversitesinde lisans ve lisansüstü dersleri verdi.

Mehmet Genç, Osmanlı İktisat Tarihi alanında makale ve tebliğleriyle uluslararası şöhrete sahip bir bilim adamıdır. Türk Tarih Kurumu ve TÜBA Şeref üyeliğinin yanı sıra American Research Institute in Turkey Yönetim Kurulu üyeliği bulunan Genç, Osmanlı iktisadının temel meselelerine eğilip özgün sonuçlara ulaştığı çalışmalarını Osmanlı İmparatorluğu'nda *Devlet ve Ekonomi* adıyla (Ötüken, 2000) neşretmişti. Osmanlı maliye bürokrasisinin icmal ve defter verilerini esas alarak Erol Özvar'la hazırladığı ve gözden geçirilip yenilenmiş baskısı Ötüken Neşriyat tarafından yapılacak olan Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler adlı iki ciltlik çalışması (Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2014) yayımlanmış ve yine aynı konu başlıkları üzerinde Erol Özvar'la söyleşileri *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar I* adıyla (Ötüken, 2021) yayımlanmaya başlamıştı. Mehmet Genç, Carlo M. Cipolla'nın *The Economic History of World Population (Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, Ötüken, 1980) adlı eserini "Mehmet Sırrı Gezgin" müstearıyla, Ahmed Djevad'ın eski Türklerin meziyet ve üstünlüklerinin derlendiği kitabını ise *Eski Türkler* başlığıyla, (Yağmur Yayınları, 1978. Son neşri: *Yabancılar Gözüyle Türkler*, Kitabevi, 2017) tercüme etmiştir. 2015 yılında kendisine T.C. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü tevcih edilen Mehmet Genç, 18 Mart 2021 tarihinde hayatını kaybetti ve 19 Mart'ta Fatih Camisi'nde düzenlenen cenaze töreninin ardından cami haziresinde, Osmanlı-Türk ilminin mümtaz şahsiyetleri arasında layık olduğu yere defnedildi.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI SOSYAL-İKTİSADÎ SİSTEMİ VE DEĞİŞİMİ

Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi.....15
Osmanlı Ekonomisi: Yapı ve Değişimi.....22
Osmanlı'da 17. Yüzyılın Sosyal ve Siyasal Yapısında Değişmeler.....40
Modern İktisadî Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi.....46
19. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Ekonomisi.....59
Osmanlı Dünyasında Dilencilik.....68
Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar.....71
Klâsik Osmanlı İktisadî Sisteminde İstanbul'un Yeri.....85

İKİNCİ BÖLÜM
MALÎ KURUMLAR

Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı.....97
Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişmeleri.....106
Mâlikâne.....116
Mâlikâne-Divanî.....120
Nâzır.....123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TİCARET HAYATI

17. Asır Sonu – 18. Asrın İlk Yarısı Osmanlı'da Kahve Ticaretinin Vergilendirilmesi ve Kontrolü.....129
Osmanlı İstanbul'unda 18-19. Yüzyıllarda Ana Hatları ve Özellikleri ile Zeytinyağı ve Sabun Ticareti.....153
Osmanlı Malî Sisteminde Tuz ve Tuzlaların Mahiyeti.....159
Osmanlı Ekonomisinde 19. Yüzyılda Devletin Ticarete Müdahalesi: Yed-i Vâhid.....163
İktisat ve Deniz Ticaret Tarihinde Doğu Akdeniz ve Mersin'e Nasıl Yaklaşılmalı?.....181

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DİĞER KONULAR

İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti....191
Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine....199
Tarihçiliğimizin Sosyolojiden ve Sosyal İlimlerden Beklentileri....213
Yaptıklarım Yapacaklarımın Yan Ürünüdür....223

Bibliyografya....229
Dizin....239

HAC YOLUNDAKİ KARINCANIN VEDASI

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi başlığı ile ilk defa 2000 yılında yayımlanmış olan kitaba, 2. cilt olarak eklenen bu yenisi, o tarihten bugüne kadar yapılan çalışmalardan oluşuyor. Birinci kitapta 1973-2000 döneminde yapılan 24 çalışma, bu ikinci kitapta 2000-2020 yıllarında yapılmış olan 22 çalışma yer alıyor. Hazırlanmakta olan 3. cilt de mülakat, konuşma, notlar, röportaj ve konferanslardan oluşarak sırf bana ait olan çalışmalar tamamlanmış olacaktır.

Ayrıca, Erol Özvar ile yaptığımız seminer sohbetlerinden oluşan *Osmanlı Ekonomisi Üzerine Konuşmalar* adı ile 4 cilt olarak yayımlanması planlanan ve ilk cildi şu sıralarda basılmış bulunan kitaplarımızla, yine Erol Özvar ile birlikte hazırladığımız *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler* adı ile daha önce Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi tarafından 2006'da yayımlanmış olan 2 ciltlik kitap da yakında Ötüken Yayınevi tarafından yayımlanmış olacaktır.

Bundan 60 yıl önce, 1960'lı yılların başında Osmanlı tarihini bütün manzaraları ile bir sosyal bilim alanı olarak tesis etmekte olan Osmanlı tarihçiliğinin büyük ismi Ömer Lûtfi Barkan'ın yanında asistan olarak başladığım ve tam 60 yıldır sürdürdüğüm Osmanlıyı tanıma, anlama ve anlatma çabası artık, tamamlanmasa da, benim bakımımdan bitmek üzeredir.

İnsanlığın Batı'daki macerasından çok önemli, radikal denebilecek farklılıkları ile dikkat çeken Osmanlı tecrübesi üzerinde 60 yıldan beri devam ettirdiğim anlama ve anlatma çabasını ikmal edemeden sonlandırmak mecburiyetinde kaldığım için müteessirim.

Ama, Osmanlı tecrübesinin, insanlığın tarihinde bir yeri, değeri ve anlamı olduğunu anlatmaya yeteri kadar katkı ortaya koyabildiysem, benden daha yetenekli genç zihinlerin, çok daha derinliklere kavuşturacağına güvenerek veda ettiğim Hac Yolunun karıncalar kadar bol adaylarla devam edeceğini düşündükçe de seviniyorum.

Son olarak kitabın bu ikinci cildine ait metinlerin oluşturulmasında, düzenlemesinde ve yayına hazırlanmasında çok büyük emeği geçen çok değerli dostlarım Prof. Dr. Erol Özvar'a, Prof. Dr. Fehmi Yılmaz'a ve Dr. Abdullah Tok'a sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Mehmet Genç
29 Ocak 2021
Koşuyolu-Üsküdar

Birinci Bölüm

OSMANLI SOSYAL-İKTİSADÎ SİSTEMİ VE DEĞİŞİMİ

Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi

Tarihte dönemlendirme, tarih mesleğinin ortaya çıkışından beri, ama herhalde daha çok 17. yüzyıldan bu yana çeşitli kültürlerde tartışılan, üzerinde düşünülen bir konudur. Tarihin diğer disiplinler arasında özel bir konumu var. Tarih deyince iki aynı şeyi hatırlarız: Bir yaşanmış, olup bitmiş olaylar, bir de bu olaylar hakkındaki bizim meydana getirdiğimiz bilgiler. Bu, Türkçede ve bildiğim kadarıyla Batı dillerinde de aynı kelime ile ifade edilir. Tarih denildiği zaman bunlardan hangisinin kastedildiğini, ayrıca belirtilmediği sürece anlamak kolay değildir. Ayırmak için çeşitli yollar denenmiştir ama çok başarılı olunamamıştır. Bunun çok basit bir nedeni olduğuna inanıyorum: Burada epistemolojik bir problem var.

Tarih dediğimiz zaman yaşanmış olan tarih ile onun hakkındaki bilgilerimizin her ikisi de söz konusudur. Bizim bildiklerimizin dışında kalan geçmiş, Kant'ın "noumen"i gibi ulaşılması, erişilmesi mümkün olmayan bir alanı oluşturur. Bizim epistemik aletlerle yakalayabildiğimiz kısmı, tarih bilgisi içinde yer alır. Tabii bu, başka bilimler için de söz konusudur. Bir fenomenler sektörü hakkında bilimlerin bildiğinden başka bilgi olup olmadığı tartışılabilir. Ama her bilimin incelediği fenomenlerle kendisi arasında az çok fark koyduğu, fizik hariç, söylenebilir. Tarihte bu fark hemen hemen kayboluyor. Tarihçi yaşanmış olan geçmişten kalan kalıntılara bakarak, onlar üzerinde çalışarak olup bitmiş olan geçmişin nasıl olmuş olabileceği hakkında tasavvurlar geliştiriyor, inşa etmeye çalışıyor, açıklamaya ve yorumlamaya gayret ediyor.

Arşivlere gittiğimiz zaman, çok tabii olarak okyanus gibi verilerle karşılaşma hissine kapılırız ama geçmişin kendisinden bize kalanlar, yaşanmış olanın çok küçük bir bölümüdür. Bir kere, tarihin kullandığı çok çeşitli kalıntılar var ama bunların en önemlisi, yazılı belgelerdir. Yazılı belgeler, yaşanmış olanların zihinlerden kâğıtlara intikal etmiş bölümleridir. Bunlar da yaşanmış olanların ekseriya küçük bir bölümüdür. Bunu kendi ferdî hayatımızdan da tahmin edebiliriz. Yaşadığımız acılar, sevinçler, problemler, bunları çözmek için geliştirdiğimiz çareler ve bulduğumuz hâl tarzlarının bolluğu karşısında bütün bunlar hakkında zihnimize kaydettiğimiz, zihnimize intikal eden kısım oldukça azdır. Bunlardan kâğıda geçirip kaydettiklerimiz ise çok daha

Osmanlı Ekonomisi: Yapı ve Değişimi

I. Giriş

Osmanlı İktisadî Yapısı: Osmanlı tarihini siyasî, askerî veya idarî alanlardaki değişmelere göre birçok döneme ayırmak mümkündür. Ancak iktisadî yapı bakımından değişmeler çok daha yavaş ve uzun vadeli olduğu için Osmanlı tarihini kronolojik olarak hiç de simetrik görünmeyen başlıca iki ana döneme ayırarak incelemek gerçeği daha uygun görünür. Temel kurumları, değerleri, hedefleri ve dayandığı ilkeleri ile önemli sayılabilecek bir değişmeye sahne olmadığı için klâsik veya tipik olarak nitelendirilebilecek olan Osmanlı iktisadî yapısının birinci dönemi başlangıçtan 18. yüzyılın sonlarına kadar çok uzun bir süreyi kapsar.

19. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş temelleri atılan ama yüzyılın ortalarından sonra netlik kazanan değişmelerin çerçevelediği ve modernleşmeye yöneldiği açıkça belli olan ikinci dönem ise yüzyıldan daha kısa bir süreye inhisar eder.

Klâsik veya tipik Osmanlı iktisadî yapısı kapsadığı bu çok uzun süre boyunca üretilen malların türü, hacmi, kullanılan teknoloji, mübadelenin muhtevası, ticarî rejim, ulaşım vasıtaları ve örgütlenmesi, tüketim alışkanlıkları, devletin ekonomideki rolü ve dış ticaretin şartları bakımından uluslararası konjonktürün de etkisiyle zamana ve bölgelere göre çok büyük çeşitlilikler göstermekten hiç şüphesiz geri kalmamıştır. Ancak bütün bu çeşitliliklere rağmen iktisadî yapının temel kurumları, değerleri, hedefleri ve dayandığı ilkelerde herhangi bir önemli değişmenin olmadığı, hatta ünlü deyimiyle "*değiştikçe aynı kaldığı*" görülür.

II. Osmanlı İktisat Politikasının İlkeleri

1. Provizyonizm (İaşecilik): Klâsik dönemde Osmanlı yönetim elitinin iktisat anlayışı ihtiyaç kavramında temelleniyordu. Onların zihin dünyasında iktisadî faaliyetin özü bütün katmanlarıyla toplumun ve devletin ihtiyaçlarını gidermekten ibaretti. Bu anlayışla iktisadî hayatı düzenlerken birkaç ana ilkeye göre hareket ettiler. Dikkate aldıkları birinci ilke provizyonizm idi. Buna göre iktisadî faaliyetin amacı ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamaktı. Mal ve hizmet üretenler

Osmanlı'da 17. Yüzyılın Sosyal ve Siyasal Yapısında Değişmeler

Geçen yüzyıldan kalma bir Osmanlı tarihi dönemlendirmesi vardır, ilkokulda okumuş olan herkes bilir: Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve sonra da dağılma. Bu dönemlendirmede 17. yüzyılın payına düşen, "duraklama" veya "durgunluk"tur; arkasından gelen 18. yüzyıla da "gerileme" vasfı layık görülmüştür, ikisinin de çok itici çağrışımları olduğu, en azından hiçbir çekiciliği olmadığı için olacak, Osmanlı tarihi çalışmalarında, geride bıraktığımız 20. yüzyılın son çeyreğine kadar, 17-18. yüzyıllar pek ilgi görmemiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun en az araştırılmış, ihmale uğramış yüzyılları olarak kalmıştı. Ancak son çeyrek yüzyıldan beri, çeşitli açılardan, bu yüzyıllar üzerinde yavaş yavaş araştırmalar yapılmaya başlandıkça, daha önce bilinmeyen pek çok yeni bilgi ediniyor, daha da önemlisi, zengin Osmanlı arşiv kaynakları ile yazma eser kütüphanelerini tanıdıkça çok daha fazlasını öğrenebileceğimizi anlıyoruz. Öğrendiklerimizin başında şu var: 17. yüzyıl hiçbir şekilde duraklama/durgunluk olarak nitelenmesi mümkün olmayan, Osmanlı tarihinin son derece dinamik, kaynayan bir yüzyılıdır. Onu duraklama veya durgunluk değil, tam aksine, kriz ve değişim kavramları ile nitelemenin daha isabetli olacağı anlaşılıyor.

Krizin ilk göze çarpan belirtisi, iktidar değişmelerinin ritminde açıkça ortaya çıkıyor: Yüzyılın ilk padişahının tahta geçtiği 1603'ten, son padişahının tahttan indirildiği 1703'e kadar 9 padişah tahta geçmiş, bunların 5'i tahttan indirilmiş, ikisi öldürülmüş, bir de valide sultan katledilmiştir. Ayrıca, Osmanlı tarihi boyunca katledilmiş olan 3 şeyhülislam vardır ve bunların da hepsi 17. yüzyılda katledilmiştir. Bir önceki yüzyılla bir sonrakine bakarsak, 16. yüzyılda 6 padişahtan sadece biri tahttan indirilmiştir; 18. yüzyılda da 6 padişahtan ikisi tahttan indirilmiş, ancak bu iki yüzyılda da öldürme söz konusu olmamıştır. 17. yüzyılı önceki ve sonraki yüzyıllardan çok kesin şekilde farklılaştıran bu belirtilere bakarak, onun bir kriz yüzyılı olduğunu tahmin edebiliriz.

Peki, krizin kaynağı, kaynakları nelerdir? Benim bir iktisat tarihçisi olarak görebildiğim en önemli gösterge, maliye alanında karşımıza çıkıyor. Devletin gelirleri ve giderleri arasında, 16. yüzyılın sonlarından itibaren uzunca

Modern İktisadî Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi

Modern iktisadî büyüme, tarih sahnesine ilk defa 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, inorganik/fosil enerji kaynakları ile harekete geçirilen makineleri artan ölçüde kullanmaya başlayan sanayide, sonra giderek bütün sektörlerde verimliliğin ve dolayısı ile üretimin süreklilik içinde artırılmasını içeren çok boyutlu, karmaşık devasa bir dönüşümü ifade eder.

Bu dönüşüm önce Avrupa'da, Manş Denizi'nin öte yakasında başladı ve oradan Kuzeybatı Avrupa'ya sıçrayarak 100 yıldan daha kısa bir sürede Avrupa kıtasının müsait sosyo-politik bünyelere sahip ekonomilerine kolayca nüfuz ettiği gibi benzer bünye özelliklerini taşıyan Avrupa dışı uzak ve denizaşırı alanlara yayılmakta da fazla zorlanmadı.

İktisadî büyüme yeni değildi; MÖ 8-9. bin yıllarında gerçekleşen Ziraat Devrimi'nden başlayarak 18. yüzyıla kadar geçen 10.000 yıllık süre boyunca Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerinde, farklı medeniyetlerin değişik dönemlerinde sayısız denecek kadar büyüme örnekleri hep mevcut olmuştur. Mâmâfih bu örneklerin hemen hepsinin ortak özelliği devamlı olarak kesintilerle tenavüb etmesi idi. Şüphesiz bu kesintilere rağmen dünya adasındaki insanlığın bütünü bakımından trend olarak uzun vâdede bir birikim de oluşabilmiştir. Bu birikimin çeşitli faktörlerle zenginleşmeye başladığı Avrupa kıtasında 13. yüzyıldan başlayarak ticaret devrimi, millî devletlerin doğuşu, Rönesans, matbaa – iletişim devrimi, coğrafî keşifler, reform, fiyat devrimi, askerî devrim, yeni bir ziraî devrim, demografik devrim ve nihayet belki de en önemlisi 16-17. yüzyıllarda modern deneysel tabiat bilimlerinin doğuşunu gerçekleştiren bilimsel devrim gibi bir seri değişme sonucunda Sanayi Devrimi ile büyüme fenomeni yeni bir aşamaya girmiş oldu. Bu yeni aşamanın da geçmiştekiler gibi geçici değil de süreklilik vasfı ile modern diye nitelenmeyi hak etmesinde, kesintisiz teknolojik yeniliklerin kaynağını oluşturan bilim devrimi ile, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kenetlenmesi sayesinde muhtemelen kesintiye uğrama riskinden, en azından günümüze kadarki macerasına bakarak kurtulmuş olduğunu tahmin edebileceğimizi düşünüyorum.

Osmanlı sisteminin bu macerada yeri, konumu nedir? Osmanlı ekonomisinde, modern vasfını henüz kazanmamış olan büyüme örneklerine sahne

5. 19. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Ekonomisi

Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen bu konferansların esas olarak sarayın kendisi ile alakalı olması beklenirse de, saray uzmanı olmadığım ve buradaki herkesin saray konusunda benim bildiğimden çok daha fazlasını bildiğinden emin olduğum için dönemin, ilgi alanım olan iktisat tarihi hakkında konuşmayı tercih etmeme izin vermenizi rica ediyorum. Mâmâfih ekonomiye geçmeden önce, Osmanlı sisteminin kompleks yapısında rastladığımız pek çok garipliklerden bürokrasi, padişah ve sarayla da ilgili birini sizinle paylaşmak isterim.

18. yüzyıldan itibaren İngiliz Elçisi Sir James Porter, A. Toderini, J. Hammer gibi birçok Batılı gözlemcinin hayranlıkla bahsettikleri[37] Osmanlı bürokrasisinde, memurlar, sabah namazından bir saat sonra işe başlar ve akşama bir saat kalıncaya kadar mesai yapar; yani yazları 9-10, kışları da 7-8 saatten az olmamak üzere çalışırlardı. Hafta tatili de yapmazlardı; hafta tatili uygulaması, 19. yüzyılın ortalarına doğru başladı. O tarihlere kadar devlet daireleri, bayram günleri dışında açık tutulurdu. Memurlar, ihtiyaç duyduklarında nöbetleşe izinle haftada bir veya istedikleri kadar tatil yapabilirlerdi. Ancak işe geldikleri günlerde mesai saatlerine uymak zorunluluğu vardı. Memurlar izin almayı, mecbur olmadıkça istemezler, çalışmayı tercih ederlerdi. Zira Tanzimat öncesi klâsik dönemde memurların maaşları, sembolik denecek derecede düşüktü ve esas gelirleri, yaptıkları işin hacmine göre tarifelendirilmiş primlerden oluşuyordu; bu primlerden mahrum kalmamak için izin almaya pek istekli olmazlardı. Padişahlara gelince, onların da memurlara benzer bir mesai içinde bulunduklarını, sır kâtiplerinin tuttukları defterlerden kısmen öğrenme imkânımız var. O defterlerde meselâ, "Sabah namazından sonra Topkapı'ya inildi, ikindiye kadar orada kalıp, akşam yemeği için Harem'e çıkıldı." gibi ifadeler yer almaktadır. Padişahları belirli saatlerde mesaiye zorlayan bir kural tabii ki olamazdı. Ancak onların ne ölçüde mesai yaptıklarını Osmanlı Arşivi'nde *Hatt-ı Hümâyûn* olarak nitelenen belgelerin muazzam hacmine bakarak tahmin edebiliyoruz. Geniş imparatorluğun her tarafından gelen şikâyetler, problemler, çeşitli aksaklıklar ve icraatla alakalı sadrazamların sundukları sayısız arzları inceledikten sonra padişahlar, düşüncelerini kendi

[37] Genç, 2000: s. 29-31.

Osmanlı Dünyasında Dilencilik

Değerli dinleyiciler, hepinizi saygı ile selamlıyorum. Osmanlı dünyasında dilencilikle ilgili genel bir konuşma yapacağım. Ayrıntılı bilgileri tebliğlerden öğreneceğiz. Osmanlıların dilencilik karşısındaki tutumları, fakir ve düşkünlere yardım etmeyi, dinî görev derecesinde yücelten, ama yardım istemeyi de pek hoş karşılamayan İslâmî anlayışın çerçevesi içinde yer alır. İslâm'a göre yardım istemenin meşruiyeti zaruretle sınırlıdır. İmâm-ı Gazâlî bu zarureti, boğazına tıkanan lokma yüzünden ölüm tehlikesi ile karşılaşan bir insanın, ihtiyaç duyduğu suyu bulamadığı takdirde hemen yanı başındaki bir bardak şarabı içerek kurtulmasına imkân veren müsaadeye benzetir. Bu çok sınırlı bir müsaadedir ve Gazâlî dilenciliğin meşruluk sınırının bir günlük yiyecekten ibaret olduğunu ve buna sahip olanın/dilenmesinin dinen meşru olmadığını ifade eder.

Osmanlılar da geliştirdikleri sistem içinde hiç kimsenin daha büyük ölçüde sıkıntılara düşmesine meydan vermeyecek bir yapı oluşturdular. Vakıf sistemi içindeki çeşitli yardım mekanizmaları ile, özellikle imparatorluğun her tarafında, hatta en küçük yerleşme yerlerine kadar yaygınlık kazandırdıkları imaretler, kervansaraylar ve hanlarda bu yardımları örgütlediler. Geçici veya süreklilik içinde kalan yoksulluklara bu şekilde çare bulmaya çalıştılar. Bu düzenlemelerin yeterli olmadığı hallerde, özellikle özürlü ve çalışamaz durumdaki çaresiz insanlara doğrudan devlet hazinesinden maaş bağlamayı da ihmal etmediklerini sayısız örneklerinden takip edebiliyoruz.

Fakirliğin önemli bir bölümü yoksul veya kimsesiz çocuklardan kaynaklandığı için özellikle çocuklar üzerinde önemle durdular. Çağdaşı Avrupa'da gayrimeşru çocukların genel nüfus içindeki oranlarının oldukça yüksek olduğunu literatürden biliyoruz. Osmanlılarda bu oran çok düşük olmakla birlikte, cami önlerine ve sokaklara bırakılan çocuklar da yok değildi. Çok kere meçhul kadınların bıraktıkları, ekseriyeti gayrimeşru, bu çocuklara devlet sahip çıkardı. Bu çocukların bakımını üstlenecek ailelere muhtaç oldukları takdirde hazineden maaş ödendiğini 16. yüzyıllardan 19. yüzyılın sonlarına kadar çok sayıdaki belgelerden takip edebiliyoruz. Bu maaşların çocuk büyüyüp, erkekse iş sahibi oluncaya, kız ise evleninceye kadar kesilmediği de aynı belgelerden anlaşılıyor. Ayrıca çocuklara yapılan yardım bu kadarla sınırlı kalmamış, normal aile bünyesi içinde doğan çocukların bir batında birden fazla,

Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar

I

Osmanlı devlet sistemi tarihin uzun yaşayan nadir, siyasî yapılarından biridir. Türk tarihinde, daha önce kurulmuş olan devletlerin içinde hiçbiri Osmanlı'nın yarı ömrüne bile ulaşabilmiş değildir. İslâm tarihinde de Osmanlı kadar uzun yaşayanı yok gibidir. Dünya tarihinde Osmanlı'dan uzun yaşayan birkaç devlet vardır; ancak bunların içinde, eski Mısır ve Çin de dahil olmak üzere, tek hanedan yönetimi altında Osmanlı kadar uzun ömürlü ikinci bir örnek bulunmaz. Hâkim olduğu coğrafî alanın genişliği bakımından önde gelen devletlerden biridir. Ancak hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan soy, dil, mezhep, kültür vb. bakımından dünya tarihinde en büyük çeşitliliği yöneten bir siyasî sistem olmak itibarı ile rakipsiz olarak, birinci sırada yer alır. Bütün bu özelliklerin tesadüfen kazanılmış olduğu düşünülemez. Bunları bilerek, anlayarak düşünerek ve derpiş ederek adım adım inşa etmekle başarmış olduklarından şüphe edilemez. Bununla birlikte bu konularda Osmanlı kaynakları oldukça ketumdurlar, fazla bir şey söylemezler. Bize ve herkese bildirmekten çekinmedikleri tek ifade, kuruluşundan yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1500 yıllarında, inşa ettikleri siyasî sistemi adlandırmak üzere kullanmaya başladıkları *"devlet-i aliyye-i ebed-müddet"* tâbiridir; yani ebedî olarak yaşayacağını düşündükleri bir sistemi kurmuş olduklarını artık ifade etmeye başlamışlardır. Mâmâfih neye dayanarak bu nitelemeye ulaşmış oldukları konusunda ketumiyeti korumaya devam ederek sır vermezler. Bu sırrı biz Osmanlıların yapıp ettiklerine ve oluşturdukları kurumsal yapılara bakarak yapılacak analizlerle ancak tahmin ve teşhis etmeye çalışabiliriz. Bunlar arasında kurdukları sosyal-iktisadî düzenin önemli bir yeri olacağı muhakkaktır. Bu düzenin unsurları içinde ebedî yaşamayı sağlamaya katkısı olan kurumlardan biri de vakıflardır.

II

Vakıf, Osmanlı icadı değildir; muhtemelen İslâm'ın icadı da değildir. Ama, İslâm'ın geliştirip tarihe hediye ettiği bu önemli kurumu Osmanlılar başlangıçtan itibaren benimsemekte tereddüt etmediler. Hâkim oldukları bölgelerde daha önce İslâm'ın kurmuş olduğu vakıfları itina ile korumakla

Klâsik Osmanlı İktisadî Sisteminde İstanbul'un Yeri

İstanbul, kendi çevresinden başlayarak yakın hinterlandı ile karşılıklı etkileşim içinde tedricen büyümeyi gerçekleştirmiş normal bir şehir değildir. Tarihî zamanlarda yakın hinterlandı ile ilişki içinde varabileceği büyüklük, Roma başkenti olmadan önce ulaşmış olduğu tahmin edilen 20.000 civarında bir nüfusa tekabül eder. Hatta bu bile fazla görünür ve yakın hinterlandı ile bağlantılarını geliştirip derinleştirerek değil de, uzak mesafeli ticaret yollarının üzerinde bulunmasından beslenerek oluşabilmiştir. Bu, esas itibariyle Karadeniz ile Akdeniz arasındaki deniz ticaretidir ve bu ticaretin ritmi ve hacmi ile İstanbul'un büyümesi arasında bir korelasyon, az veya çok, her zaman için mevcut bulunmuştur. İstanbul bu ticarete hâkim olacak bir siyasal güce kavuştuğu zaman bu korelasyon da belirginleşerek etkisini göstermiştir. Ayrıca bu siyasal gücün sağlayacağı diğer imkânlar ölçüsünde şehrin büyümesi, bu korelasyonun da ötesine geçebilmiştir. Şehir, içinde yer aldığı gücün imkân sınırlarına göre büyümüş veya küçülmüş ama bu güce de hayat vermekten geri kalmamıştır.

İstanbul'un müdafaası her ne kadar büyük masraflar gerektirse de bu masrafa oranla çok büyük yarar sağlayacak bir nitelikte idi. İktisadî deyimi ile, verimliliği çok yüksek bir yatırımdı bu, ve getirisi de uzun vadede devam edebiliyordu. Ancak yüksek miktarda bir yatırım yapmak gerekiyordu. Bu sebepten, ona sahip olanın yeteri kadar zenginliği ve gücü varsa ve fedakârlığı da göze almışsa kendini zapt edilemez bir kaleye kavuşmuş sayabilirdi. Bizans'ın, Fethe takaddüm eden yıllarda, İstanbul'dan ibaret kalacak derecede küçülmesine rağmen, Osmanlı okyanusunda bir ada olarak, bir asra yakın dayanabilmiş olması, bunun en veciz ifadesi ve örneğidir. Bizans, güçlü ve zengin olduğu bir zamanda, yüzyıllarca önce yapmış olduğu bir savunma yatırımının meyvesini devşirmeye devam ediyordu. Aynı olguyu, ters yüzü ile, Roma öncesinde de müşahede ediyoruz. Şehir, küçük bir site olarak varlığı bilinen Roma öncesi yaklaşık bin yıllık hayatında, değişik siyasî güçler arasında pek çok defa el değiştirmiştir. Ancak Roma'nın güçlü ve zengin yönetimine kavuşup savunma tesisleri ikmal edildikten sonra, bir daha el değiştirmeden yüzyıllarca kalabilmiştir. Bunu, değişik bir hipotetik çerçevede, Bizans

İkinci Bölüm
MALÎ KURUMLAR

Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı

Tarihî olarak Abbasîlere kadar geri gitmekle birlikte Selçukluların son zamanlarında ve özellikle İlhanlılar döneminde yaygınlaşmış görünen şekli ile mukataa, vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamında kullanılmıştır. Osmanlılar da başlangıçta daha ziyade bu anlamda "*mukataaya vermek*", "*mukataaya almak/tutmak*" veya sadece "*mukataa*" deyimleri ile devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesini kastetmişlerdir. Bu dönemde mukataa kavramı aynı zamanda sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ anlamını da içeriyordu. Mukataa deyimi, devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamından, zamanla iltizamın konusu olan vergi birimi anlamına doğru semantik bir kaymaya sahne olmuştur. Osmanlı malî metinlerine göre 15. yüzyılın ortalarından başlayarak yüzyılın sonlarında tamamlanmış görünen bu değişme ile mukataa deyimi 19. yüzyılın ortalarına kadar geçerli kalan esas terim olarak hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim anlamını kazanmıştır.

Mukataa deyimi, başlangıçtan beri mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazi ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere "*mukataa-i zemin*", "*icare-i zemin*", veya kısaca "*mukataalı*" gibi deyimlerle de kullanılmıştır. Bunlardan başka mukataa, vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması anlamına da geliyordu. Bu anlamda *maktû'* deyimi de geçerdi. Maktû' deyimi yerine Rumeli'de Türkçe *kesim*[52], Güneydoğu ve Suriye Bölgesinde *dimos*[53] kelimeleri de eşanlamlı olmak üzere kullanılırdı. Maktû' kelimesi isim olarak maktu'a şeklinde tıpkı "mukataa" gibi vergi birimi anlamını taşırdı. Ancak bu iki deyim arasında üslup kaygısını aşan bir anlam farkı pek görülmez. Herhangi bir vergi birimi için "*mukataa-i aşar/tahmis/gümrük... ilh.*" gibi ifadeler kullanılabildiği gibi, aynı şekilde "*maktû'a-i aşar/tahmis/gümrük ... ilh.*" ifadeleri de kullanılır. Aralarındaki farkın üslup sınırlarını aşmadığını gösteren, Meselâ şöyle kayıtlara da rastlanmaktadır: İstanbul'da kahve değirmeni mukataası ile

[52] Barkan, 1943: s. 314.

[53] Barkan, s. 215 ve 220.

Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişmeleri

Devlet için vergilendirmenin, şematik olarak ifade edersek, başlıca iki metodu vardır. Bugün hemen her ülkede görüldüğü üzere, maaşlı memurlarla vergilendirme yapılabilir, yahut vergilendirme işi özel teşebbüs olarak faaliyette bulunan şahıslara belirli şartlarda devredilebilir. Bu iki metod, devletin vergilendirmede kullanabileceği mekanizmaların iki ideal şematik kutbudur. Tarih içinde bu iki kutup arasında değişik dozlarda kombinasyonlar her zaman için mümkün ve mevcut olmuştur.

Osmanlılar, *emanet* ve *iltizam* usulleri diye adlandırdıkları bu metodların her ikisini de kullanmışlardır. Ancak başlangıçtan itibaren iltizamı, giderek belirginleşen şekilde, emanete tercih etmişler ve bu tercihlerini 19. yüzyılın ortalarına kadar pek değiştirmemişlerdir. Tanzimat'tan itibaren tercih istikameti emanetin lehine değişmekle birlikte, iltizam tam olarak tasfiye edilemeden imparatorluğun sonuna kadar yaşamaya devam etmiş ve Osmanlı düzeninin yaşıtı sayılabilecek nadir kurumlardan biri olma niteliğini kazanmıştır.

İltizamın Osmanlı dünyasında ne zaman başladığını tam olarak bilemiyoruz. Uygulamasına ait ilk örnekleri ile 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren karşılaşıyoruz. Ama bu örnekler dikkatle incelendiği zaman, oldukça gelişmiş ve yerleşmiş terminoloji ve mekanizmaları ile, çok daha önceden başlamış olduğuna hükmetmek gerekir. Başlangıcının tam olarak belirlenememesi, sadece kaynakların yetersizliğinden çok, Osmanlı sisteminin mantığından kaynaklanan daha genel ve şümullü bir sebebe bağlanabilir. Gerçekten Osmanlı sisteminin temel denebilecek *tımar, devşirme, mâlikâne, para vakıfları, yed-i vâhid, âyanlık* vb. kurumlarının pek çoğunun ne doğdukları ne de sona erdikleri tarihleri netlikle tespit etmek çok kere imkânsızdır. İmkânsızlık, kaynak yetersizliğinden çok, Osmanlı sisteminin pragmatik, esnek ve âdeta deneme yanılma metodu ile kurumlarını oluşturmasından ve bir kere oluşturduktan sonra çok yavaş değiştirmesinden kaynaklanan bir özellik olarak kaydedilmelidir. İltizam da aynı özelliği paylaşır. Binaenaleyh onun, yalnız doğum tarihini değil, belli başlı değişme merhalelerine ve bitişine ait kesin kronolojik çerçeveler belirlemek de oldukça zordur. Bu sebepten onun uzun tarihi boyunca âdeta kesintisiz akışına ait inhinalarının az çok belirgin hale geldiği dönemleri teşhise çalışan bir özetleme ile yetinmemiz gerekecektir.

Mâlikâne

Arapça "mülk sahibi" anlamındaki mâlik kelimesiyle Farsça -âne ekinden türetilmiş bir kelimedir. Mâlikâne sisteminde "mukataa" adı verilen vergi kalemleri iltizamda olduğu gibi müzayede ile ihale edilirdi. Ancak aralarında önemli bir fark vardı. Normal iltizamda müzayede, tahvil denilen bir-üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi (mal) miktarı üzerinde cereyan ederdi. Mâlikâne sisteminde ise bu yıllık vergi miktarı hazine tarafından belirlenmişti ve rekabetle arttırılması veya azaltılması söz konusu değildi. Burada müzayede, yıllık vergi miktarı sabitlenmiş bulunan mukataanın bir tahvil için değil, "kayd-ı hayat" şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve "muaccele" adı verilen peşin meblağ üzerinde yapılırdı. Müzayedede en yüksek muacceleyi ödeyen mâlikâne sahibi olarak berat alırdı.

17. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan savaşlar giderleri büyük ölçüde arttırmış, gelirleri ise bir bölümü elden çıkan bölgelerde kaldığı için azaltmıştı. Bütçede büyüyen açıkları kapamak üzere hazine mukataaları vaktinden önce, artan oranda peşin ödeme şartıyla ve tahvil sürelerini bir yıla, hatta daha kısa dönemlere indirerek iltizama vermeye başladı. Sıkça değişen ve verdikleri peşini faizleriyle birlikte bir an önce mükelleflerden çıkarmaktan başka kaygıları olmayan mültezimler reaya (halk) üzerindeki vergi yükünü üretim kapasitesini daraltacak ölçüde ağırlaştırıyordu. Üretim kapasitesi daraldıkça vergi gelirleri düşüyordu. Gelirler azaldıkça hazinenin ihtiyacı ve talebi de artıyordu. İltizam sisteminde vergilendirme ile üretim kapasitesi arasında birbirini engelleyen bir kısır döngünün yerleşmesi Osmanlı maliyesinin 17. yüzyılın sonlarında karşılaştığı temel paradokstu. Mâlikâne sistemi bu paradoksu aşmayı sağlayacak bir kurum olarak düşünüldü.

Mukataaların geçici bir süre için değil ömür boyu devam etmek üzere iltizama verilmesi (ber-vech-i mâlikâne), reayanın üretim kapasitesiyle vergi ödeme gücü arasında oluşmuş olan kısır döngüyü tersine çevirecek yeni bir mekanizmayı yerleştirecekti. Bu yeni sistem yalnız reayanın ve hazinenin değil aynı zamanda mâlikâneci mültezimin de lehine sonuçlar doğurmaya adaydı. Gerçekten her üçünün menfaatini âhenkli bir duruma getirdiği için hemen benimsendi, hızla yayıldı ve uzunca bir süre uygulandı.

Mâlikâne-Divanî

Arapça mâlikten Farsça "mâlik gibi, mâlik olarak" anlamındaki mâlikâne ile yine Arapça "hükümet dairesine ait" anlamında divanîden oluşan bu tabir biri özel, diğeri devlete ait iki ayrı unsuru ifade etmek üzere kullanılmıştır. Terim olarak Anadolu'nun bazı bölgelerinde kaynağını Selçuklu döneminden almış olduğu kabul edilen belirli bir vergilendirme sistemini tanımlar. Osmanlı belgelerinde "iki başlı" yahut "iki baştan tasarruf" olarak anılan mâlikâne-divanî sistemi içinde yer alan malî birimlerde vergi gelirleri iki farklı bölüme ayrılır. Bir bölümü mâlikâne hissesi adıyla özel şahıs veya vakıflara, diğer bölümü divanî hissesi olarak devlete aittir.

Şer'î ve örfî adıyla iki ana grup olarak ödenen vergilerin örfî denilen kısmı her zaman her yerde divanî hissesi içinde yer alır. Mâlikâne ve divanî hisseleri arasında bölüşmeye tâbi tutulan kısım şer'î vergilerin önemli bir bölümünü oluşturan öşürlerdir. Öşrün mâlikâne ve divanî hisseleri arasındaki paylaşılma oranı ziraî ürünlerden alınan öşrün nisbetine ve mahallî âdetlere göre değişir. Sistemin uygulandığı bölgelerde hububat vb. ürünlerden alınan öşrün nisbeti genellikle %20, yani iki kat öşür şeklindedir. Bu durumda mâlikâne ve divanî hisseleri öşrü genellikle birbirine eşit oranda bölüşür. Öşür nisbetinin sadece %10 olduğu nâdir hallerde bazan yine eşit olarak paylaşılır, fakat çok defa tamamı mâlikâne hissesine ait olur. Bu takdirde divanî hissesi olarak öşre eklenen %2,5 sâlâriyye ile yetinilir. Arı kovanlarından öşür bedeli olarak alınan resimlerle değirmenlerden alınan resimler ise sistemin uygulandığı her yerde standart biçimde eşit oranlarda paylaşılır. Sistemin uygulandığı bölgelerde genel ve yaygın bir oran olarak öşrün %50'sini mâlikâne hisse sahipleri alır. Öşrün kalan %50'si ile örfî denilen vergiler de (tapu resmi, çift, bennâk, caba, arûs, bâd-ı hevâ resimleri, âdet-i ağnâm, ispence vb.) divanî hissesi olarak timar veya mukataa şekillerinde hazine adına tahsil edilir.

Mâlikâne-divanî sistemine sektör olarak sadece kırsal kesimde yer alan köy ve mezraalarda rastlanmakta, şehir ve kasabalardaki vergi birimlerinde öşür söz konusu olduğu hallerde dahi hemen hiç görülmemektedir. Bu vasıfları ile sistemin başlıca uygulama alanı coğrafî olarak Anadolu'nun belli bazı sancaklarıyla sınırlı kalmıştır. Bu sancaklar Çorum, Amasya, Tokat, Sivas, Konya, Karaman, Kayseri, Malatya, Diyarbekir ile Halep'in kuzey bölgesinden ibarettir. Bu sancakların dışında Anadolu'da doğuya doğru gidildikçe

Nâzır

Osmanlılar'da maliye, idare ve vakıf kurumlarında yönetici veya denetleyiciye nâzır, ilgili kurum ve faaliyete de nezâret denir. Bununla birlikte terimin kullanılmadığı durumlar da vardır. Nâzır kavram olarak terim anlamından çok defa daha kapsamlıdır. Meselâ Fâtih Kanunnâmesi'nde başdefterdar hakkında, "Cümle malımın nâzırı olup umûr-ı âlem ona mufavvazdır. Onun izni olmadan bir akçe ne dahil ne hâric-i hazîne ola" şeklinde yapılan görev tanımlamasında[68] kavram olarak mevcudiyeti belirtilmesine karşılık terim olarak 1838'de Maliye Nezâreti'nin kurulmasına kadar defterdarlık için kullanılmamıştır. Aynı şekilde Yavuz Sultan Selim devrine (1512-1520) ait bir kanunnâmede ihtisap ağası veya emini denilen muhtesibin görevi açıklanırken onun "cemî hirfetin (esnaf) satmasında ve almasında nâzır olduğu" kaydedilmiştir.[69] Ancak muhtesip için ihtisap nâzırı tabirinin kullanılmaya başlanması 1820'lerin sonunda yapılan yeni teşkilâtlanmadan sonradır. Bunun gibi birçok görevin kavramında mevcut bulunduğu halde nâzır terimine yer verilmemiş ve çok defa emin tercih edilmiştir. Bu iki terimin eş anlamlı olarak geçtiği de görülür. Meselâ Darphâne'nin yöneticisi için 17. yüzyılın sonlarından itibaren bazan nâzır, bazan emin kullanılmıştır, ancak bunlardan birinin tercih edildiği görevler de çoktur. Baruthânelerin yöneticileri hakkında 17. yüzyıldan itibaren sadece nâzır unvanı hiç değişmeden kullanılmış, buna karşılık Defter-i Hâkânî'nin yöneticilerine emin denmiş ve kelime 1871'de Defter-i Hâkânî Nezâreti kuruluncaya kadar sürmüştür.

Nâzır ve emin kavramları içerik bakımından birbirini kesen iki daire halinde kısmen çakışmış, kısmen de farklılaşmıştır. Bu görev unvanları arasında kesin bir bürokratik hiyerarşi pek görülmez. Bazı eminlerin emrinde nâzır unvanlı görevliler bulunabildiği gibi aksine ait örnekler de vardır. Nâzır unvanlı görevlere vezir rütbesindeki paşaların tayin edilmeye başlandığı Tanzimat döneminde bile bu durum değişmemiştir. Nitekim 1860'larda Maliye nâzırının emrindeki Rüsûmat Emini'ne bağlı Rüsûmat Nezâreti birimleri yer alıyordu.[70]

---

[68] Kānûnnâme-i Âl-i Osman, s. 9.

[69] Akgündüz, III, s. 115.

[70] Düstur, Birinci tertip, II, s. 546-550.

Üçüncü Bölüm
TİCARET HAYATI

17. Asır Sonu – 18. Asrın İlk Yarısı Osmanlı'da Kahve Ticaretinin Vergilendirilmesi ve Kontrolü

Kahve, 16. asır boyunca, Etiyopya ve Yemen'den Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yayılmıştır. Fakat bu yayılma ile Osmanlı idaresi arasındaki münasebetler oldukça muğlak kalmaktadır. Bittabi, kahve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap dünyasını fethettiği dönemde, en azından Mısır, Hicaz ve Yemen'de tüketilmekteydi. Kesin olarak söyleyebiliriz ki, kahvenin daha sonra hızlı ve kolaylıkla yayılmasına geniş Osmanlı pazarı imkân vermiştir. Arap dünyasının büyük bir kısmının Osmanlı hakimiyetine geçişinden yalnızca 50-60 sene sonra, kahvenin İstanbul'un yönetimi altında bulunan Macaristan'da tüketilmiş olması, geniş Osmanlı pazarı ile açıklanmaktadır. Elbette ilk başlarda Osmanlı gücü bu yayılmayı kolaylaştırmamıştı. Aksine, engelleri çoğaltmış, tartışmaları alevlendirmiş, bu yeni ürüne karşı yasaklamalar getirmiştir. Ancak uzun vadede, merkezî idarenin meydana getirmiş olduğu Osmanlı sulhu (pax Ottomanica), kahvenin yayılmasına müsait bir iktisadî ve ticarî yapının temellerini atmıştır. Bir asır içerisinde, kahve Osmanlı dünyasının tamamında tüketilir hale gelmiştir.

Bu yeni tüketim maddesi ilk olarak orta sınıfa mensup ve hiç şüphesiz, marjinal belli birkaç grup tarafından tüketilmeye başlanmış, daha sonra 1600'lerde her türlü engelin ve çeşitli endişelerin ortadan kaybolduğu senelerde, zengin sınıflar arasında da tüketimi gitgide yayılmıştır. 17. asrın ikinci yarısında kahve, sadece toplumun üst sınıfları ve saray halkı tarafından sevilmekle kalmıyor, orta sınıflar arasında ve popüler çevrelerde daha fazlasıyla yayılıyordu. 18. asrın sonlarına doğru, artık kahve tüketimi birçok sosyal grup tarafından vazgeçilmez bir ürün sayılacak kadar yaygın hale gelmişti.

Aynı tarihlerde Osmanlılar Batılılara kahve temin eden en önemli tedarik merkezi haline gelmekteydiler. Ancak 17. asrın sonralarında Avrupa'da artan tüketim miktarı sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu ve Yemen, önemli kahve tüketicisi durumuna gelen Avrupa pazarını doyurabilmenin güçlükleriyle karşılaşmaya başladı. Bu durumun doğrudan neticesi olarak, Avrupa pazarı için Asya ve Amerika'da kahve üretimine başlandı. Asya ve Amerika üretimi belirli seviyelere ulaşmasına rağmen, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal ettiği kahveye dair talep baskısı 18. asrın ilk çeyreğine kadar yine

Osmanlı İstanbul'unda 18-19. Yüzyıllarda Ana Hatları ve Özellikleri ile Zeytinyağı ve Sabun Ticareti

Zeytinyağı ve sabun ticaretinin İstanbul'daki yerini konuşmadan önce, İstanbul'un Osmanlı dünyasındaki yeri ve fonksiyonu üzerinde kısaca durmamız gerekir. Zira İstanbul'un Osmanlı İktisadî Sistemi içinde taşıdığı özellikleri belirlemeden, onun ticarî potansiyelini herhangi bir mal bakımından anlamlandırmak hiç de kolay olmaz. Onun için en başta, Osmanlı İktisadî Sistemini ve bu sistem içinde İstanbul'un istisnaî konumunun spesifik durumunu belirlemeye ihtiyacımız vardır.

Osmanlı İktisadî Sisteminin, 16. yüzyıldan itibaren yavaş bir seyir içinde tamamlayıp, 19. yüzyıla kadar koruduğu profilini kısaca şöyle özetleyebiliriz.

Osmanlı yönetim elitinin zihin dünyasında iktisadî faaliyetlerin özü, bütün katmanları ile toplumun ve devletin ihtiyaçlarını gidermekten ibaretti. Bu anlayışla iktisadî hayatı düzenlerken birkaç ana prensibe göre hareket ettiler. Dikkate aldıkları birinci ilke *provizyonizm* (iaşecilik) idi. Buna göre iktisadî faaliyetin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamaktı. Mal ve hizmet üretenler, önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe bütün toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler.

Verimliliğin düşük ve artırılmasının son derece zor olduğu, ulaştırma maliyetinin çok yüksek bulunduğu bir iktisadî muhitte, provizyonizmin icaplarına cevap verebilmek için, üretim ve mübadele üzerinde ziraatten başlayarak esnaflık ve ticareti de içine alan, kapsamlı bir düzenlemeler dünyası inşa ettiler.

Ziraatte mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceğini düşündükleri işletme tipi, küçük ölçekli aile işletmeleri idi. Toprağın verimine göre, 60-150 dönüm arasında bir arazi ile sınırlı bu aile işletmelerinin sürekliliğini temin etmek üzere ziraî toprakların mülkiyet hakkı, normal olarak fertlere bırakılamaz, Beytülmal adına devletin elinde tutulurdu. Bu sayede işletme biriminin, miras yolu ile parçalanmadan babadan oğula geçmesi sağlanırdı. Devlet, üretimde herhangi bir aksamayı önlemek üzere mülkiyetini elinde bulundurduğu toprakların fertler arası transferini izine bağladığı gibi,

Osmanlı Malî Sisteminde Tuz ve Tuzlaların Mahiyeti

Tuz, klâsik Osmanlı maliyesinde ve daha sonra genel olarak, iktisadî dünyasındaki konumu itibari ile paradoksal nitelikleri olan bir maldır, maddedir. Osmanlıların Klâsik Sistemi temellendirdikleri 15-16. yüzyıllardan itibaren, dış ticaret konusundaki tutumlarını ve yapıp ettiklerini, en azından ana hatları ve modeli ile artık bildiğimizi söyleyebiliriz. Bu tutumun, çağdaşı Avrupa'dan tamamen farklı, hatta zıt nitelikleri vardı. Merkantilist Avrupa, ihracatı arttırmak, teşvik etmek ve kolaylaştırmak, buna karşılık ithalatı sınırlandırmak, vergilendirmek, hatta bazı hallerde yasaklamakla meşgul iken, Osmanlılar bunun tam tersi bir tutumla, ithalatı teşvik etmek, kolaylaştırmak ve buna karşılık, Batılıların ithalata uyguladığına benzer bir uygulama ile ihracatı sınırlandırmak, vergilendirmek ve ekseriya yasaklamak üzere düzenlemeler yaparlardı. 18. yüzyılın başlarından itibaren devlet, zorunlu olarak bazı yeni sanayi tesisleri kurarken de, bu tutumu değiştirmemiş, ithalatı değil yasaklamayı hatta sınırlandırmayı, vergilendirmeyi bile düşünmedikleri ve bu tutumu, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar asla değiştirmediklerini biliyoruz.

Bu tutumun Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nün temel ilkelerinden bir olarak provizyonizme dayandırılabileceğini bazı çalışmalarımda ifade ettim. Bu genel tutuma tam olarak uymayan son derece nadir örneklerden biri tuzdur. Tuz konusunda Osmanlılar, baştan itibaren "tekelci" denebilecek bir tutumla, daha ziyade, ithalat üzerinde sınırlandırma getirmişler, hatta yasaklamışlar. Buna karşılık ihracat konusunda önemli görünen herhangi bir müdahalede bulundukları görülmemiştir. Neden böyle davrandıklarını tahlil etmeye çalışırken, Osmanlı sisteminin/bir diğer ilkesi olan fiskalizmin devreye girmiş bulunduğunu düşünmek gerektiği kanaatine varmıştım.

Fakat burada bir paradoks bulunduğu da görülüyordu. Halkın, toplumun, devletin yaşaması için mal ve hizmetleri, ülke içinde bol, ucuz bulundurmayı ilke edinen bir devlet, nasıl oluyor da herkesin kullandığı, zarurî, en zarurî olan bir gıda unsurunu, hazinenin gelirlerini arttırmanın bir aleti olarak düşünüp üzerinde oynayabiliyordu? Tuzlalar, kaynak olarak tabii ki devletindi; diğer madenler ve ziraî topraklar gibi, özel mülkiyetin konusu değildi. Tabii ki kaynak olarak sahip bulunduğu tuzlaların, sabit sermaye yatırımları

Osmanlı Ekonomisinde 19. Yüzyılda Devletin Ticarete Müdahalesi: Yed-i Vâhid

Osmanlı ekonomisi ile alakalı literatürde "yed-i vâhid" olarak bilinen uygulama, özünde bazı malların üreticilerden satın alınarak büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada ekseriya ihraç edilmek üzere yabancı tüccara veya bazı hallerde perakende satıcılara toptan satılmasının, kısmen veya tamamen devlet kontrolü ve sermayesi ile örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda denenmiş belirli bir "ticaret tekeli rejimi"ni ifade eder. Bu yıllardan önce veya sonra bu terimle ifade edilen benzeri bir uygulama mevcut olmamıştır.[86]

Devlete ait şap ve tuz gibi madenlerin üretiminde, enfiye imalâtı ve pazarlamasında, kahve tahmishâneleri ile bir kısım sınaî faaliyetlerin nihaî aşamasında bazı vergileri toplamak üzere oluşturulmuş bulunan damga, boyama, basma ve apre (mengene) tesislerine ait çeşitli tekelci uygulamalarda, esnaf loncalarına tanınan gediklerle alakalı tekellerde genellikle yed-i vâhid tabiri kullanılmaz. Bu alanlardaki tekelci pratikler "mukataa, inhisâr, imtiyâz, gedik" gibi adlarla, burada incelenen dönemden çok daha önce mevcut olduğu gibi, sonrasında da bir süre yaşamaya devam etmiş uygulamalardır.

Devletin, hazineye gelir sağlamak üzere, aktif şekilde ve bazı hallerde tekelci bir konumda kendi sermayesi ile ticaret sektörüne girmesi anlamında yed-i vâhid uygulaması 1826'dan önce benzeri pek görülmeyen radikal bir değişimi temsil eder. Daha önce devletin kendi kurumlarının veya kalabalık nüfusu ile İstanbul'un ihtiyacı olup, temini pek kolay olmayan bazı malları ucuza ve kaliteli şekilde temin etmek amacı ile "alıcı" olarak, yahut da bir kı-

---

[86] Mâmâfih lügat anlamı ile yed-i vâhid tabiri malî ve iktisadî alanlarda, az çok homojen herhangi bir faaliyet türünün ayrı birimler halinde değil de, tek bir şahıs veya birim tarafından yönetilmesini ifade eder. Bu anlamda, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı maliyesinde hisselere bölünerek mâlikâne şeklinde ihale edilen mukataaların vergilendirilmesinde yaygın olarak kullanılan bir ibaredir ve kastedilen, belirli bir mukataanın bütün hisse veya unsurlarının, hatta bir bölgede yer alan tüm vergi kalemlerinin, tek bir şahıs tarafından vergilendirilmesinden ibarettir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 10157 (1714 Mayıs), 136. Bu anlam ile kullanılması 19. yüzyılda da devam etmiştir. BOA, Cevdet Maliye (C. ML) 24511 (Mart 1831) ve BOA, Cevdet Belediye (C.BLD) 2209 (1834).

İktisat ve Deniz Ticaret Tarihinde Doğu Akdeniz ve Mersin'e Nasıl Yaklaşılmalı?

Prof. Dr. İdris BOSTAN: Saygıdeğer misafirler, değerli katılımcılar, sevgili öğrenciler bu açılış oturumunu hocalarımızla birlikte size takdim edeceğiz. Ben temsilen bu başlangıç sözlerini ifade ediyorum. Öncelikle hepinizi sevgiyle saygıyla selamlıyoruz. İki iktisat tarihçisi duayeninin arasında oturmaktan büyük bir şeref duyuyorum, onların size iktisat tarihini, ticaretin tarihini, onun genel felsefesini ve uygulamalarındaki önemli tesbitlerini kendilerinden dinleyeceğiz. Önce Mehmet Genç hocamız başlığını da kendisinin ifade edeceği iktisat tarihi çerçevesinde Mersin'e bir yaklaşım sunacaklar. Kendisiyle başlamak istiyoruz. Buyrunuz Hocam.

Mehmet GENÇ: Sayın Başkan ve muhterem dinleyiciler hepinizi saygıyla selamlıyorum. Önce özgeçmişimle ilgili küçük bir düzeltme yapayım. Çok üniversite dolaştım. Son olarak bulunduğum Bilgi ve Teknik Üniversitesi'nden de ayrıldım. Bir senedir İstanbul Şehir Üniversitesi'ndeyim. Yeni kurulan bir üniversite, bu vesile ile duyurmuş olayım. İkinci olarak, Mersin'e ilk defa geliyorum ve dün gece Adana'dan şu ana kadar bütün intibalarım çok olumlu. Gerçi Mersin için zihnimizi olumlu şekilde algılamaya ayarladık, ama veriler de öyle gösteriyordu. Her şey, en başta bir kere burada saygı duruşunda Atatürk'ün resimleri geçti ve orada Atatürk'ün elinde sigaraların ortadan kaldırılmadığını, belge 'tahrifçiliğinin Mersin'e ulaşmadığını gördük. Onun için tebrik ediyorum. Ondan sonra da dört gençten nefis bir klâsik müzik dinledik. O da çok harika idi.

19. yüzyılın ortalarında Mersin küçük bir köy idi. Tarihe kendini gösterdiği zamanki nüfusu elli altmış kişi. Bugün on bin misli bir büyüklüğü var. Nüfus tam bilmiyorum, beş yüz altı yüz bini geçmiştir. 160 yılda on bin misli büyümüş, bu müstesna bir şeydir. Ticaret hacmini sayın vali söyledi, geçen sene 15 milyar dedi. Bu da sanıyorum bütün Türkiye hacminin yüzde beşinin üstünde. Türkiye nüfusunun yüzde birinden azına sahip olan bir şehir yüzde beşi geçen bir hacme sahip. Ayrıca Türkiye 1850'lerden beri dış ticaret açığı veren bir ülkedir. Mersin açık vermeyen ihracat fazlası olan bir şehir. Mersin, Mersin olalı beri böyle bildiğim kadarıyla. Ama ben size Mersin'in nasıl büyü-

Dördüncü Bölüm
DİĞER KONULAR

İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti

I

Osmanlı arşivi, Osmanlı bürokrasisinin yüzyıllar süren faaliyetinden doğan çok önemli bir yan ürünüdür. Osmanlı hayatının en yüksek ve genel düzeyinden, en küçük güncel ve bireysel ayrıntılarına kadar çok büyük bölümü bu arşivde belgelenmiştir. Arşiv demek, devlet demektir. Devlet varsa ve ne kadar varsa, arşiv de aynı oranda vardır. Bu, resmî belgeler bakımından olduğu kadar, özel olanları için de geçerlidir. Osmanlı Devleti tarihin sayılı büyük ve uzun ömürlü devletlerinden biri olduğu için ondan kalan arşiv de dünyanın sayılı, zengin arşivlerinden biridir. Osmanlı'nın yaptıkları kadar, yapmadıklarını da içinde barındıran bu muazzam belge okyanusu, sürmekte olan tasnif çalışmaları ile genişlemeye devam etmektedir.

İktisat tarihi, esas veri kaynağı olan bu arşivin okyanusu ile yeni karşılaşmaya başlamış genç bir disiplindir. Hem disiplinin özellikleri hem de içine girmeye çalıştığı arşivin muhtevası, bu karşılaşmanın muhtemel istikametleri ve nitelikleri bakımından önemli potansiyellere sahiptir.

II

İktisat tarihi, akademik bir disiplin olarak 19. yüzyılın sonlarında doğmuş nispeten yeni bir alandır. Kendisinden yaklaşık yüz yıl kadar önce doğmuş olan iktisat ile yaşı yüzlerce yılı aşan tarih disiplininin ortak bir ürünü olarak melez bir bilgi dalıdır. Kaynağını oluşturan ebeveyn disiplinle kuşaklar arası çatışma türünden ihtilaflı ilişkiler içindedir. Esasen tarihçilik geçmişe, iktisat ise günümüze ve geleceğe yönelik disiplinler olarak birbirleri ile uzlaşması zor hatta giderek zıtlık derecesinde farklılaşan bu iki kutup arasında gerilen iktisat tarihi, çelişkili ve problemli bir alandır. Kendi başına bağımsız bir hayat sürmesini zorlaştıran bu gerilmeden kurtulmak üzere, kutuplardan kâh birine kâh diğerine yönelme eğilimindedir. Ancak birine yönelme diğerinden kopma derecesine vardığı zaman iktisat tarihi ciddî hayatî tehlikeler içine girmekten de kurtulamaz.

Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine

Bu bir kitaptan çok, farklı parçalardan oluşan, her biri kendi başına yaşayabilecek, yahut rahatça ve diğerlerine fazla zarar vermeden ölebilecek bölmeleri bir araya getiren bir inşadan ibarettir. Bölmeler birbirinden tümü ile kopuk değildir şüphesiz. Aynı zihnin kompleks bir problemle, daha doğrusu birbirini doğuran problemlerle uğraşmasından kaynaklanan bir bağlantıya sahiptirler. Ama kitabı oluşturan bu bağlantı bir bakıma bir başarısızlığın da hikâyesidir. Zihnî bir otobiyografi denemesi olarak önsöz bu hikâyeyi net şekilde özetler. Kitabın en önemli kısmı budur bence.

Benimki hakikaten bir başarısızlığın, daha doğrusu ele alınan problemin nasıl bir çözümsüzlüğe saplandığının hikâyesi ile başlar. Düşünüyorum da, eğer tabiat bilimcisi, fizikçi veya biyolog olsaydım, bu tıkanmadan sonra yapılanların hiçbir değeri olmayabilir ve kitap muhtemelen çöpte olurdu. Ama tarih araştırmalarında bir problemi çözememe sürecinde oluşan bulgular da ekseriya önemli olabiliyor.

Osmanlı sanayisinin batıdaki Sanayi Devrimi yıllarında, bu devrim karşısındaki konumunu ve değişmelerini, İktisat Tarihi disiplininin 1960'larda hakim olan atmosferi içinde, kantitatif bir analizle ortaya koyma iradesi ile işe başladım. Bu irade, verilerin yetersizliği karşısında başarısızlığa uğradı. İlk bakışta yeterli olacağını düşündüğüm veriler, neden umduğum gibi çıkmadı, başarısızlığın kaynağı nedir, diye sorduğum sorulardan, bana göre çok kötü sayılmayan bazı cevaplar çıktı. Bu cevaplar yeni sorular doğurdu; ve yeni cevaplarla birbirini izleyerek bu kitaptaki parçalar oluştu. Kitabın en genel birkaç cümle ile özetini böyle verebilirim.

Mâlikâne Sisteminin Keşfi

Kitabın içinde mâlikâne sistemi ile alakalı iki makale var. Mâlikâne sistemini yoktan keşfetmiş değilim. Osmanlı kroniklerinde bahsi geçen bir kurumdur mâlikâne. Ama ne olduğu ve mekanizmaları hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmaz kroniklerde. Mâlikâneye ait dağınık malî kayıtlardan hareketle, iktisat tarihi için anlamlı olacak kantitatif verileri, inşa edebilmek gerçekten çok zahmetli oldu. Önsözde bu inşa sürecini birkaç cümle ile özet-

Tarihçiliğimizin Sosyolojiden ve Sosyal İlimlerden Beklentileri

Türkiye'de sosyolojinin bir asırlık geçmişi ile günümüzdeki konumu hakkında düzenlenen seminerin tebliğlerini içeren bu kitaba bir takdim yazısı ile katılmam talep edildi. Aynı seminerde kapanışta, kısa ve tamamlanamamış bir konuşma da yapmıştım. Bunların muhassalası olarak *sosyologlarımızdan tarihimizin beklediği katkılarla* ilgili düşüncelerimi ifade etmek istiyorum:

Tarihimizde bilinen nakledilen ve anlatılan ama yeteri kadar analiz edilemediği için anlaşılamadan kalan pek çok problemin bir kısmının çözümüne sosyolojinin, özellikle tarihsel sosyolojinin önemli katkılarda bulunması beklenir. Normal tarihçilik metod ve kavramları ile çözülmesi mümkün olmadığı için birer bilmece halinde kalacak gibi görünen bu çetin problemlerin bir kısmını kısaca hatırlatmaya çalışacağım.

Osmanlı siyasî bir organizasyon olarak tarih sahnesine çıktığı 14-15. yüzyıllardan itibaren, yönetimi altındaki toplumu makro planda, iki büyük kategoriye ayırdı: *Askerî* ve *Reaya*; şüphesiz Müslüman olan ve olmayan ayırımı da önemli idi. Ama bu ikinci ayırımla birincisi arasında kesişme olmakla birlikte, çakışma pek söz konusu değildi. Askerî kategorisi, sadece dar anlamda askerlerden ibaret kalmaz, asker veya sivil, yönetimle alakalı bir berata/diplomaya sahip bulunan ve önemli bölümü devlete ait olan gelirlerden pay alan, ama hemen tamamı *örfî* denilen vergi ve resimlerin, hiç olmazsa bir kısmından muaf tutulan çeşitli grupları içerirdi. Bu grupların orta-üst tabakalarına doğru yükseldikçe hemen tamamı Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşurdu. Ancak orta-alt tabakalara doğru, tımarlı sipahi grubu da dahil olmak üzere, gayrimüslim unsurlara da yer vardı. Reayaya gelince, burada Müslüman olan ve olmayan herkes aynı statü içinde yer alırdı. Reaya içinde bazı gruplar, bir kısım kamu hizmeti (Meselâ voynuk, martolos gibi askerî görevler veya tuzla ve madenlerde işçilik gibi) karşılığında örfî vergilerden muaf tutularak askerî statüsünü kazanmış olurdu. Bu gruplar, gördükleri hizmetten ayrılır ayrılmaz, askerî statüsünü de kaybederek reaya statüsüne geri dönerdi. Reaya statüsünden de aynı kolaylıkla askerî statüsüne geçilebilirdi. Kısacası askerî zümrenin alt tabakaları ile reaya arasında kesin bir ayırım söz konusu değildi; arada geçişler süreklilik içinde devam ederdi. Bu geçişlerde din farkı belirleyici bir kriter değildi. Askerî statünün alt tabakaları gayrimüs-

DİZİN

A

Abbasîler 97
Adriyatik 34
Afyon 173, 178
Ağriboz 101
Ahiyolu tuzlası 161
Amasya 120, 121
Amerika 20, 129, 134
Anadolu 27, 42, 70, 83, 86, 120, 121, 130, 170, 173, 178, 184, 185, 195
Ankara Savaşı 88
Antalya 38, 57, 178, 184
Antep 207
Apre (Mengene) 32, 54, 101, 163
Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye 164
Askerî zümre 42, 78, 79, 80, 107, 110, 111, 112, 113, 118, 124, 210
Asya 23, 26, 43, 50, 74, 92, 129, 134, 154
Avarız 83
Avlonya 101
Avrupa 19, 20, 23, 24, 26, 29, 38, 41, 43, 44, 46, 50, 51, 52, 57, 60, 68, 69, 70, 74, 77, 78, 82, 83, 87, 92, 93, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 154, 155, 159, 164, 168, 169, 171, 173, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223
Avusturya 131, 132, 173, 215, 219, 222

B

Babıali 18, 44
Bağdat 43, 196
Balkanlar 26
Baltalimanı Antlaşması 184
Basma 34, 101, 163, 174
Basmahane 32, 54, 78
Baş Mukataa 101, 124
Batı Anadolu 121, 130
Bedesten 32, 54, 78, 90
Ber-vech-i mâlikâne 116
Beytülmal 92, 153
Boyahane 32, 54, 78, 99
Bursa 29, 30, 31, 34, 51, 53, 76, 99, 101, 165, 196, 231, 232, 233
Bütçe 24, 49, 73, 102, 110, 165, 210
Büyük Selçuklu 97, 120
Büyük Friedrich 18

C

Cebelü Belediyesi Defterleri 9
Cenova 90, 91
Cidde 115, 131, 133
Cidde Paşası 131

Ç

Çarşı 32, 54, 78, 90, 165
Çift-bozan resmi 26, 50, 74
Çin 60, 71
Çorum 120, 121

D

Damga 36, 55, 99, 112, 163, 165, 174
Dar Bölge Denge Sistemi 62
Darphane 9, 104, 123, 125,179, 229, 234
Debbağhane 32, 54, 78
Defterdarlık 102, 123
Deri 168
Devlet-i Aliye-i ebed-müddet 47, 61, 67, 71
Devlet-i Aliyye 58, 166, 167, 180
Dilencilik 68, 70, 82, 83
Dimos 97
Divan 29, 51, 209
Dîvân 60, 166, 168
Divân-ı Hümâyûn 60, 194
Diyarbekir 101, 118, 120, 183
Dokuma 28, 29, 34, 35, 36, 51, 55, 70

E

Ebüssuûd Efendi 122
Edirne 99, 165, 196, 232
Ege 34, 70, 83, 86, 156, 169, 187, 220
Ege adaları 70
Ehl-i ırz 171
Ehl-i örf 172, 180
Emek 27, 51, 75, 207
Enez 161
Ermeni 29, 51
Esham 9, 206, 222
Eski Dünya 46
Esnaf 28, 229
Etiyopya 129

F

Faiz 53
Fatih 87, 89, 232
Fernand Braudel 89
Fes 38, 57, 65, 180, 208
Fiskalizm 24, 65, 66, 161
fiyat 20, 34, 46, 62, 130, 131, 132, 162, 164, 165, 168, 169, 178, 179
Floransa 91
Fransa 9, 28, 29, 51, 52, 70, 82, 173, 215

G

Gayrimüslim 42, 82, 101, 108, 124, 185, 186, 187, 213, 214, 217
Gazâlî 68, 233
Gazi Hasan Paşa 203
Gedik 28, 230
Gelenekçilik (Tradisyonalizm) 24, 61
Geremek 69, 70, 82, 83, 232
Gümrük 24, 28, 30, 34, 43, 48, 51, 65, 66, 92, 97, 112, 130, 154, 165, 168, 169, 170, 183, 185, 196, 207
Gümülcine 161

H

Halep 34, 101, 103, 118, 120, 121, 196, 202, 207
Haremeyn Mubasebesi 101
Haremeyn Mukataası 101, 169
Haslar 101
Hatt-ı Hümâyûn 59, 114, 229
Hazîne-mânde 111
Heckscher 29, 52, 233
Hint Okyanusu 43
Hollanda 44, 173, 215

I

Îrâd-ı Cedîd Hazinesi 104
Islahat 64

İ

İaşe (provizyonizm) 48, 61
İcareteyn 84
İç Gümrük 165
İçkin (Mündemiç) 98
İhtisap 112, 123, 165
İlhanlılar 97
İltizam 41, 42, 53, 84, 98, 100, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 125, 165, 205, 208, 225
İmtiyaz 66
İngiltere 29, 44, 52, 70, 82, 172, 173, 176, 178, 180, 215
İnhisar 22, 47, 63, 110, 125, 194
İnşaat ve tamirat defterleri 196, 197
ipek 30, 34, 38, 57, 99, 178, 179
İrâd-ı Cedîd 104
İskân şurutu 27
İskenderiye 30
İslâm 31, 53, 60, 68, 71, 83, 86, 91, 121, 124, 197, 198, 214, 223, 230, 232, 234, 236, 237
İstanbul 18, 20, 23, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 42, 44, 48, 51, 52, 55, 60, 70, 73, 76, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 99, 101,

107, 108, 113, 115, 118, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 153, 154, 155, 156, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 174, 177, 180, 181, 183, 196, 215, 217, 220, 222, 223, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237
İstanbul kadısı 35
İtalya 173
İzmir 29, 52, 99, 132, 165, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 180, 184, 185, 196, 231, 235
İzmir İhtisab Nazırı 171, 174

J

Jean Claude Flachat 52
Joseph de Tournefort 70, 83

K

Kadı 28, 51, 75, 108, 169, 194
Kadim 25
Kadîm 64
Kahire 31, 53, 76, 131, 132, 133, 134, 183
Kahve 97, 98, 101, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 163
Kant 15
Kantar 130, 169, 170
Kantariye 156
Kanûnî Sultan Süleyman 122
Kâr 29, 30, 31, 32, 33, 43, 52, 53, 54, 63, 75, 76, 77, 81, 117, 118, 119, 156, 164, 166, 167, 174, 178, 201, 202, 203, 207, 209, 210
Karadeniz 85, 90, 91, 161, 166, 187, 221, 222
Karaman 120
Kasrıyed 117
Kayseri 120, 183, 185, 236
Kaza 23, 48, 62, 72, 92, 98, 99, 154, 185, 209
Kefe 101
Kemha 35
Kıbrıs 99, 101
Koçi Bey 42
Konya 99, 120, 183, 185
Kristof Keller 89
Kuruş 31, 53, 76, 102, 103, 130, 165, 166, 175, 179, 205, 206, 208
Kuyumculuk 28, 51
Kuzey Afrika 86, 197
Kuzey Ege 169
Küçük Kaynarca Antlaşması 222

L

Londra 82, 182
Lyon 232

M

Macaristan 129
Mahmûd II. 113, 165
Maktu'a 97
Maktû'an ihale 105
Malatya 120
Mâlikâne 102, 103, 104, 106, 107, 111, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 163, 199, 200, 202, 203, 205, 206, 210, 211, 225
Mâlikâne-divanî 120, 121, 122
Manş Denizi 46
Mardin 101
Mark Whittow 86
Marmara 5, 169, 236
Marsilya 132, 184
Marsilya Ticaret Odası 132
Matbaa 20, 46, 217, 218
Mengenehane 78
Mersin 7, 181, 182, 184, 185, 186, 237
Mezâlim Mahkemesi 167
Mısır 30, 33, 43, 60, 71, 86, 129, 131, 132, 133, 173
Milano 91
Mîrî 101, 122, 130, 187
Mîrî Mübayaa 37, 56
Moha 130, 131, 132, 133, 134
Moha kahve 130
M. Sâdık Rifat Paşa 180
Muaccele 84, 112, 116, 117, 118, 200, 201, 202, 205, 206, 210
Mukataa 7, 97, 100, 101, 102, 103, 124, 161, 231, 236

Mukataa-i aşar 97
Mukataat Hazinesi 104, 119, 170
Mumhane 32, 54, 90, 99, 103
Mühimme Defterleri 194
Mültezim 42, 63, 107, 108, 109, 113, 205
Müruriye 156

N

Narh 29, 30, 52, 76
Navarin 164
Nicolas Dikonomides 88
Nietzsche 212
Niş 202
Nizâm-I Cedîd 104, 125, 222

O

Osmanlı Arşivi 9, 30, 59, 163, 224, 229
Osmanlı-İngiliz ticaret Antlaşması 65

Ö

Ömer Lutfi Efendi 169, 180
Ömer Lütfi Barkan 5, 121
Örf-i belde 64
Örü 160, 161
Öşür 97, 112, 120, 122
Özel muhasebe defterleri 202

P

Palamut 168, 169, 173, 231
Pamuk 29, 33, 34, 52, 155, 174, 183, 185
para vakıfları 31, 83, 106
Paris 70, 82, 83, 182, 230, 231, 233, 234
Pax Ottomana 88
Pirinç 101
Provizyonizm 22, 23, 24, 32, 38, 48, 49, 57, 61, 64, 72, 73, 91, 92, 93, 153, 155, 206
Prut 206, 221

R

Resm-i Mîrî 34, 171
Rifat 180, 234
Roma 60, 85, 86, 89, 91, 231
Romanlar (Kıptılar) 98
Rönesans 20, 46, 217
Ruhsatiye 156
Rumeli 27, 33, 34, 87, 88, 89, 97, 121, 130, 166, 195, 214

S

Sabun 38, 57, 153, 155, 156, 185
Sabunhane 32, 54, 78
Sanayi Devrimi 38, 46, 57, 61, 199, 204, 224
Sandal 35
Sasanî 60, 86
Selanik 27, 28, 29, 30, 38, 51, 57, 88, 99, 161, 196, 207, 232
Selim III. 60, 123
Sestini 29, 51
Sırp 88
Silah sanayii 160
Simkeşhane 29, 52
Sir James Porter 18, 19, 44, 59, 233
Sivas 120, 121
Sosyal Devrim 89
Sterlin 176, 178
Suriye 43, 86, 97, 99
Süleymaniye Camii 197, 230

Ş

Şam 31, 34, 53, 76, 118, 183, 196
şap 101, 163
şeriat 28, 51, 75

T

Tahmis 97, 98, 101
Tahrir Defteri 10
Tanzimat 38, 39, 57, 58, 59, 105, 106, 114, 119, 123, 156, 160, 180, 182, 184, 195, 214, 230, 235
Tapu resmi 26, 50, 74
Tapu tahrir defterleri 194
Tarsus 184
Teamül-i kadîm 64
Teknoloji 22, 47, 90, 184, 185, 186, 193
Temettüat 195
Tereke 208
Teselya 161
Tezgâh 35, 36, 55
Tımar 42, 102, 106, 112
Tiftik 171, 172, 179
Tokat 101, 102, 120, 121, 207
Toprak 26, 27, 33, 39, 50, 51, 58, 61, 63, 69, 74, 75, 76, 88, 101, 122, 182, 206, 207
Trabzon 196
Tradisyonalizm (Gelenekçilik) 24
Trakya 86, 161
Tulumbacı şeridi 35
Tuz 7, 159, 160, 236
Tuzla 161, 213
Türkiye Cumhuriyeti 47

Ü

Ümit Burnu 43
Üsküp 101, 124

V

Vakıf 26, 37, 50, 56, 69, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 121, 123, 124
Venedik 90, 91, 132, 215, 219
Viyana 19, 183, 215, 216, 219

Y

Yahudi 27, 35
Yed-i vâhid 106, 156, 163, 166, 167, 168, 171, 174, 175, 177, 178, 179, 180
Yemen 43, 115, 129, 131, 132, 133, 134
Yeniçeri Ocağı 164
Yünlü kumaş (çuha) 27, 38, 57

Z

Zeytinyağı 33, 38, 57, 155, 156, 171, 178
Ziraat 51, 61, 63, 64, 75, 101, 185, 196, 210